

Maria KŁAŃSKA, Jadwiga KITA-HUBER, Paweł ZARYCHTA (red.), „*Cóż za księga!*” *Biblia w literaturze niemieckojęzycznej od Oświecenia po współczesność*, Kraków: Wydawnictwo Domini 2010, ss. 564. ISBN: 978-83-61568-05-6.

Obszerna monografia poświęcona tematyce intertekstualności biblijnej w literaturze niemieckojęzycznej od XVIII do XX wieku jest rezultatem wieloletniego projektu badawczego realizowanego przez wieloosobowy zespół dzięki subsydiu profesorskiemu Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, którego laureatką w edycji roku 2006 została prof. Maria Kłańska, kierująca Zakładem Literatury Niemieckiej w Instytucie Germanistyki UJ. Temat, którego opracowania podjęła się prof. Kłańska oraz skupieni wokół niej stypendyści FNP, jest tematem nader obszernym i złożonym, zważywszy na fakt, że Biblia stanowi od wieków jedno z najważniejszych źródeł inspiracji dla twórców kultury. Dodatkową trudnością w podjęciu takiej problematyki była także, co podkreślają we wstępie sami autorzy, mnogość opracowań naukowych, zajmujących się tematyką biblijną w niemieckojęzycznej literaturze. Książka krakowskich germanistów obiera jednak nieco inną drogę badawczą. Za punkt orientacyjny służą epoki literackie (poczynając od przełomowego dla recepcji Biblii Oświecenia po wiek XX), nie zaś, jak czyni to większość opracowań z tego zakresu, konkretne motywy czy postaci biblijne.

Autorzy zdecydowali się podzielić książkę na dwa zasadnicze moduły. W części pierwszej czytelnik polski zapoznać się może z nader przejrzystym i napisanym bardzo przystępnym językiem zarysem historycznoliterackim, w którym w sposób syntetyzujący przedstawione zostały diachronicznie charakterystyczne dla poszczególnych epok i nurtów literackich sposoby przetwarzania treści biblijnych. Za początkową cezurę autorzy w uzasadniony sposób wybierają przy tym Oświecenie, okres, w którym, kierując się postulatem autonomii rozumu i wolności, zainicjowano wysoce wyspecjalizowaną krytykę filologiczno-historyczną Biblii. Proces swobodnego, zsekularyzowanego przetwarzania biblijnych motywów, obrazów i wyobrażeń prześlędzony zostaje aż do końca wieku XX, kiedy to w sposób szczególny na kulturze europejskiej odcisnęły swe piętno dwie wojny światowe i Holocaust. Trzy diachroniczne pod-

rozdziały pierwszej części monografii mają charakter przeglądowy, dają wgląd w zasadnicze przemiany kulturowo-społeczne i historyczne trzech ostatnich stuleci, które motywowały zmieniony sposób nie tylko podejścia do Biblii, lecz w ogóle stosunek do religii i Kościoła. Cenną wartością tej części książki jest jej interkulturowa perspektywa, pozwalająca na uwypuklenie różnic między poszczególnymi kulturami europejskimi. Rozdział ten, mający w zamierzeniu autorów stanowić kontekst merytoryczny i wprowadzenie do rozdziałów szczegółowych, stanowić może dla polskiego czytelnika swoiste kompendium wiedzy na temat historycznoliterackiego rozwoju oraz powiązań między literaturą a Biblią czy też, szerzej rzecz ujmując, między literaturą a religią i duchowością w niemieckojęzycznym kręgu kulturowym. Dzięki takiemu wprowadzeniu nawet czytelnik nieznający literatury niemieckiej zyskuje solidny punkt oparcia i jednocześnie niezbędny punkt wyjścia do lektury rozdziałów analitycznych. Ponadto cennym uzupełnieniem staje się przytaczany w wielu miejscach, np. przez prof. K ł a ś k ą, dyskurs krytycznoliteracki dotyczący niemieckojęzycznych opracowań na temat problematyki biblijnej czy religijnej w literaturze. Polski czytelnik otrzymuje więc także wgląd w dyskurs naukowy, jego tendencje i próby wytyczania nowych perspektyw badawczych.

Część druga składa się z 20 rozdziałów analitycznych, prezentujących łącznie 24 twórców i ich reprezentatywne dzieła, w których tekst Biblii uobecnia się w przestrzeni intertekstualnej. Analiza szczegółowa obejmuje wybrane utwory literackie niemieckiego Oświecenia, okresu Burzy i Naporu, Klasycyzmu Weimarskiego, Romantyzmu, prądu Junges Deutschland (Młode Niemcy), epoki Vormärz (przedmarcowej – przed rokiem 1848), Realizmu XIX-wiecznego, aż po szeroko rozumianą literaturę XX wieku. Ze względu na ważkość omawianej tu monografii na polskim rynku wydawniczym pozwolę sobie na skrótowe zaprezentowanie problematyki poszczególnych podrozdziałów analitycznych tak, aby zachęcić polskiego czytelnika do zapoznania się z tą nader interesującą lekturą.

Część analiz szczegółowych otwierają dwa teksty Pawła Zarychty, współredaktora tomu, poświęcone twórczości dwóch kluczowych twórców niemieckiego Oświecenia. W tekście dokonującym przeglądu twórczości Friedricha Gottlieba Klopstocka Zarychta eksponuje indywidualistyczne podejście pisarza do obrazów i myśli inspirowanych Biblią. Klopstock nie dokonuje charakterystycznej dla Oświecenia teologicznej krytyki czy interpretacji Pisma św., lecz koncentruje swe literackie wysiłki na osobistym przeżyciu i odniesieniu do historii zbawienia. W kolejnym tekście Zarychta prezentuje zasadnicze poglądy teologiczne innego wybitnego twórcy doby Oświecenia – Gottholda Ephraïma Lessinga. Przyjmując za punkt wyjścia pisma teoretyczne pisarza, zanalizowane zostają biblijne odniesienia i transpozycje tematyczne w kluczowym dramacie epoki *Natan Mędrzec* ze szczególnym uwzględnieniem biblijnego nakazu miłości bliźniego, który stanowi najważniejszy przekaz słynnego dramatu. Z kolei Agnieszka Pałej podejmuje refleksję nad biblijnymi inspiracjami i przesłaniami w rozprawach poetologicznych oraz w dramacie *Dziewica Orleańska*

Friedricha Schillera. Ten najwybitniejszy, obok Goethego, przedstawiciel Burzy i Naporu oraz Klasycyzmu Weimarskiego sięga po motywy biblijne ze względu na ich uniwersalizm i jest jednocześnie przekonany, że teatr może tak jak religia działać na rzecz moralnego doskonalenia człowieka. Dzięki zastosowaniu wzorca biblijnego w literackiej kreacji Joanny scena, jak dowodzi Palej, nabiera charakteru religijnego, przez co dokonuje się swoiste „przymierze religii z teatrem”. Jakkolwiek Johann Wolfgang Goethe, zwłaszcza w swoim dojrzałym okresie, zachowywał wobec religijnego charakteru Pisma św. duży sceptycyzm, badacze jego twórczości wykazali łącznie ok. 1100 miejsc, w których weimarczyk stosuje biblijne odniesienia intertekstualne. W kolejnym tekście, poświęconym twórczości Goethego, Paweł Zarychta podejmuje szczegółową analizę postaci Mefistofelesa z tragedii *Faust* pod kątem wybranych transformacji motywów i prefiguracji z Pisma św. Dzięki licznym intertekstom w formie reminiscencji stylistycznych, kryptocytatów czy trawestacji skomplikowana i wieloznaczna postać Mefista staje się fascynująco czytelna i daje się łatwiej ująć w ramy interpretacyjne. Dwa kolejne teksty tomu, autorstwa Agnieszki Bożek i Agnieszki Sowy, będące prezentacją dwu czołowych twórców niemieckiego Romantyzmu – Novalisa i Josepha von Eichendorffa, przedstawiają nowotestamentowe inspiracje widoczne w twórczości obu pisarzy na płaszczyźnie licznych odwołań do postaci Jezusa i Maryi. Novalisowskie kreacje inspirowane postaciami biblijnymi niosą z sobą nową, pełną miłości i optymizmu wizję religii. Motywy maryjne, jakimi operuje w swojej liryce Eichendorff, mają przede wszystkim na celu, jak dowodzi tego Agnieszka Sowa, wniknięcie w dzieło stworzenia i przekazanie uczucia zależności stworzenia od Stwórcy. Kolejna autorka tomu, Jadwiga Kita-Huber, przedstawia na podstawie wybranego utworu Jeana Paula, pisarza-outsidera sytuowanego między Klasycyzmem a Romantyzmem, innowacyjny, będący pokłosiem oświeceniowej krytyki sposób obchodzenia się z Pismem św. Jean Paul posługuje się w swoich strategiach intertekstualnych dowcipem, komizmem, nie stroniąc nawet od bluźnierstwa. Jego biblijne odniesienia zestawiane są z rzeczywistością jemu współczesną dzięki czemu czytelnik ma wgląd w oświeceniowy sposób pojmowania świata i ducha. Katarzyna Jaśtał w tekście o Heinrichu Heinem śledzi sposób, w jaki niemiecki romantyk kreuje postać Chrystusa, z jednej strony utożsamiając się z Nim jako człowiek i pisarz, zwłaszcza w aspekcie cierpienia i choroby, z drugiej zaś strony postrzegając Jezusa jako postać demokratyczną, etyczny ideał, który w swoim przekazie i misji społecznej posiada moc emancypacyjną. Dramatom wybitnego dramaturga niemieckiego Realizmu Friedricha Hebbela poświęca swoją analizę Agnieszka Sowa. Hebbel nie przyznaje Biblii statusu tekstu objawionego, lecz traktuje zawarte w niej fakty religijne jako antropomorfizmy. W konsekwencji pisarz wykorzystuje materiał biblijny do wnikliwej analizy niejednoznacznej natury człowieka, motywy biblijne zaś są dla niego pretekstem do stawiania kolejnych trudnych pytań w tej materii. Anna Dąbrowska w rozdziale swego autorstwa przedstawia problem poszukiwania bliskości Boga w twórczości wybitnego poety niemieckojęzycznego

Rainera Marii Rilkego. Autorka śledzi kolejne stadia poszukiwania Boga indywidualnego w liryce praskiego poety, poczynając od kryzysu wiary, poprzez próby bliskości w słynnej *Księżdzie godzin*, aż po swobodne poetyckie przetwarzanie zsekularyzowanych postaci biblijnych i wykorzystywanie Biblii w jej estetycznym wymiarze. W kolejnym rozdziale autorstwa tej samej badaczki przedstawione zostaje typowe dla ekspresjonizmu poszukiwanie wiary. Na przykładzie dramatów Ernsta Barlacha, który znany jest również jako rzeźbiarz i grafik, Dąbrowska ukazuje typowe dla ekspresjonistów niedogmatyczne traktowanie materiału biblijnego, który podlega reinterpretacji, a nawet negacji i odwróceniu. Artystyczne zabiegi Barlacha mają na celu polemikę z utartymi schematami wiary i demaskują jałową pobożność. Inspiracje biblijne w wybranych parabolach Franza Kafki, pochodzącego z Pragi niemieckojęzycznego pisarza o żydowskich korzeniach, przedstawia Katarzyna Gaweł. Autorka wykazuje, jak duży wpływ na zasadniczą filozofię Kafkowskiej literatury, np. poczucie immanentnej winy, wyobrażenie permanentnego sądu jako instancji nadprzyrodzonej, czy też imaginacja Boga ukrywającego się przed człowiekiem, miała Biblia hebrajska. Innym niemieckojęzycznym pisarzem pochodzenia żydowskiego, któremu swą analizę poświęca Maria Kłńska, jest Joseph Roth, twórca łączący tradycję religii możeszowej z sympatią do chrześcijaństwa. Pisarz stosuje w swoich powieściach liczne prefiguracje biblijne, aby ukazać w sposób uniwersalny biedny materialnie, lecz bogaty duchowo świat żydostwa wschodnioeuropejskiego wraz z jego religijnością, ludowymi wierzeniami i zabobonami. Kolejny rozdział, autorstwa Agnieszki Sowcy, przedstawia natomiast na przykładzie wybranych utworów lirycznych i dramatycznych odwołania biblijne u Bertolta Brechta. Ten ateista i zagorzały socjalista polemizuje wprawdzie z wymiarem religijno-etycznym Pisma św., chętnie i często posługuje się jednak w swych utworach jego sugestywnym obrazowaniem oraz inspiruje się wspaniałą niemczyzną luterańskiego przekładu. Zabiegi intertekstualne służą przy tym Brechtowi do propagowania socjalistycznych, polityczno-społecznych idei. Następnym obszernym rozdziałem monografii, autorstwa Marii Kłńskiej, problematyzuje rozwój idei Boga oraz temat monoteizmu w tetralogii powieściowej Thomasa Manna *Józef i jego bracia* i noweli *Prawo*. Mann, dla którego Biblia stanowiła niezwykle ważne źródło inspiracji, analizuje w obu dziełach proces rozwoju religii monoteistycznych, przedstawiając przy tym religię jako drogę uszlachetniania obrazu Boga w bezpośrednim powiązaniu z uszlachetniającym i humanizującym się człowiekiem. Jeden z najpopularniejszych prozaików XX wieku, noblista Heinrich Böll, choć był wierzącym katolikiem, zawarł w swoich powieściach zdecydowaną krytykę Kościoła katolickiego jako instytucji. Roksana Siemianowska przedstawia w swoim tekście niezwykle wyrazistą i jednoznaczną symbolikę biblijną wybranych dzieł Bölla. Jej zadaniem było przekazanie czytelnikowi chrześcijańskiego przesłania miłości bliźniego i szlachetnego człowieczeństwa – wartości, które w sposób szczególny zagrożone były w czasach wojennych i powojennych. Ingeborg Bachmann, jedna z najwybitniejszych twórczyń XX wieku, nawiązuje do Biblii, jak dowodzi tego Anna

Dąbrowska, poprzez wykorzystanie gatunku biblijnego, wzorców językowych i motywów z Pisma św. Biblijne wizje utopijne oraz wyobrażenia związane z Sądem Ostatecznym, cierpieniem Chrystusa czy Morzem Czerwonym stanowią w dziełach Austriaczki próbę opisu indywidualnego kontaktu człowieka z Bogiem i zbliżenia do Absolutu. Jadwiga Kita-Huber poświęca swój rozdział szczególnie trudnej i bolesnej twórczości poetek niemiecko-żydowskich: Elsie Laser-Schüler, Rosie Ausländer i Nelly Sachs, egzemplifikując na podstawie liryki tych autorek poetyckie transformacje postaci biblijnych po potwornym przełomie Szoa. Intertekstualne gry z Biblią stanowią w utworach poetek, które przeżyły Zagładę, sposób poszukiwania żydowskiej tożsamości bądź też służą poetyckiemu zachowaniu pamięci o Holocauście poprzez refleksję nad biblijnymi losami praojców i proroków. Kolejnym autorem niemieckojęzycznym, który przeżył Zagładę, jest Paul Celan, uznany za jednego z najwybitniejszych poetów XX wieku. Jadwiga Kita-Huber ukazuje, w jaki sposób Celan wykorzystuje Biblię w kontekście swoich zmagania z traumą Szoa. Poeta nie afirmuje treści biblijnych, lecz przeciwnie – niejednokrotnie agresywnie czy wręcz bluźnierczo z nimi polemizuje, przeciwstawia się Bogu, religii i rytuałom żydowskim, poszukując w ten sposób swojego „Gegen-wort” (słowa sprzeciwu). Monografię zamyka obszerny, przekrojowy rozdział Marii Kłańskiej, analizujący postać Jezusa w powieściach trojga różniących się wyznaniowo autorów XX wieku: Gerharta Hauptmanna *Szaleniec Boży Emanuel Quint*, Stefana Heyma *Ahasver* i Luise Rinser *Mirjam*. Na przykładzie tych trzech utworów, będących typowymi przykładami ogromnie popularnej w XX wieku powieści jezuańskiej i jezulologicznej, autorka śledzi potencjał krytyki niesprawiedliwych stosunków społecznych i surową krytykę Kościołów chrześcijańskich. Postać Chrystusa bądź jej transpozycje stanowią przy tym zarzewie przemian w duchu nauki o Królestwie Bożym.

Pracę zamyka rzetelnie opracowana część indeksowo-słownikowa, bibliografia najistotniejszych dla badanej tematyki opracowań, indeks nazwisk i imion biblijnych, jak również krótki słowniczek omawianych autorów z danymi bio-bibliograficznymi uzupełnionymi o tytuły i daty polskich przekładów, co w zamysle autorów ma zachęcić polskiego czytelnika do podjęcia lektury omawianych tekstów.

Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że publikacja krakowskich germanistów w swoim przekrojowym charakterze wypełnia istotną lukę w badaniach nad historią literatury niemieckojęzycznej, jak również, co jako polskiej germanistce wydaje mi się szczególnie ważne, popularyzuje literaturę niemiecką na polskim rynku wydawniczym. Ilość poruszanych problemów oraz szeroka perspektywa chronologiczna, obejmująca aż trzy stulecia, jak również przystępny język i przejrzysta forma z pewnością zachęcą polskich czytelników nieznających języka niemieckiego do pogłębienia wiedzy. Grono adresatów niniejszej pozycji jest, co należy tu wydawać mi się, niezwykle szerokie. Książka może być atrakcyjną lekturą zarówno dla studentów, jak i naukowców, dla uczniów szkół ponadpodstawowych oraz nauczycieli szkolnych i akademickich. Z jej bogatej treści naukowej skorzystać mogą zarówno germaniści,

jak też poloniści, komparatyści, teologowie i bibliści. Jest to ważna i bardzo potrzebna na polskim rynku wydawniczym monografia, która otwiera perspektywy dla dalszych badań komparatystycznych, przede wszystkim zaś ukazuje każdemu czytelnikowi, jak wielką i niewyczerpaną skarbnicą dla naszej kultury była i jest Biblia.

Anna Rutka

*Katedra Niemieckojęzycznej Literatury XX wieku
w Instytucie Filologii Germańskiej KUL*

Piotr P. CHRUSZCZEWSKI, *Językoznawstwo antropologiczne. Zadania i metody*, Wrocław: Oddział PAN we Wrocławiu 2011 ss. 340. Prace Komisji Nauk Filologicznych Oddziału PAN we Wrocławiu vol. III. ISBN: 978-83-917 386-5-8.

Wprowadzenie (s. 15-19) do recenzowanej pracy jednoznacznie określa przedmiot badań. Piotr P. Chruszczewski uzasadnia jego wybór w oparciu o refleksje nad klasyką literatury przedmiotu i powołuje się m.in. na Alessandra Durantiego, Claude'a Lévi-Straussa, Petera L. Bergera, Thomasa Luckmanna, Jacoba Grimma, Ottona Schradera czy Jana Niecisława Baudouin de Courtenay'a, co świadczy o przeglądowym charakterze całej pracy. Poprzez jasno sformułowaną tezę, stanowiącą punkt wyjścia dla rozważań o nierozzerwalnym związku między językiem, kulturą a społeczeństwem (s. 15 nn.), Autor wyraźnie zaznacza dynamiczny charakter tej relacji. We wprowadzeniu nakreśla również strukturę pracy i w kilku konkretnych słowach sygnalizuje kwestie podejmowane i rozwijane w kolejnych rozdziałach.

Pierwszy rozdział jest poświęcony historii metodologii badań antropolingwistycznych, zapoczątkowanej pionierskimi pracami Alberta Gallatina (s. 25). Autor referuje jej rozwój, ale da się tutaj zauważyć jego krytyczną postawę, dokonuje diachronicznego przeglądu koncepcji metodologicznych, jednak wskazuje na ich przemiany jakościowe i kontrastuje je. Jest to więc również przegląd jakościowy. Chruszczewski pokazuje zmiany punktów ciężkości w analizach, zmiany w definiowaniu zjawisk, ewolucję w postrzeganiu i odkrywaniu wielowątkowego charakteru badań. Uwypukla zjawisko przenikania się poszczególnych szkół (s. 35) oraz ich wpływu na inne obszary badawcze (np. prace Margaret Mead i odniesienie do zakresu badań nad zachowaniami związanymi z płcią (s. 35)). Autor jest świadomy kompleksowości pojęcia „kultura”. Jej definicje dobiera w sposób celowy, zgodny z nadrzędnym celem swojej pracy. Chruszczewski podchodzi do zestawienia definicji kultury w sposób analityczny. Porównuje je, by podkreślić konsekwencje ich różnic dla metodologii badań antropologicznych (s. 37). W obliczu wielości definicyjnych koncepcji pojęcia „kultura” Autor prezentuje klasykę typologii definicji A. L. Kroebera i C. Kluck-